

Az iszlám vallás és a magyar jogrendszer – történeti-jogi áttekintés

A magyarságnak, Magyarországnak, a Magyar Királyságnak az iszlám világgal és vallással való kapcsolata évezredes múltra nyúlik vissza. A magyar jogtörténetben ebből a szempontból három, egymástól jól elhatárolható korszakot különböztetünk meg: I. a legrégibb időktől a XIII. század végéig, II. 1541-től 1687-ig, III. 1878-tól 1918-ig. Vegyük sorra ezeket egyenként.

1. Még a honfoglalás előtti időkben, vándorlásaik alatt a magyarok minden kétséget kizáróan találkoztak a Volga és a Kárpátok között fekvő nagy kiterjedésű területen iszlám vallású, hitű népekkel, etnikumokkal. Amint Constantinus Porphyrogenitus írja, Lebediában (a köznyelvben Levédiának nevezett, a Don és a Dnyeszter folyó közötti területen) a hét vándorló magyar törzshöz egy kabar törzs csatlakozott, amely azután a magyarokkal együtt telepedett le a Kárpát-medencében (Kr. u. 895-900).²

A honfoglalás során a magyar törzsek³ a Kárpát-medencében ismét találkoztak muszlim vallású etnikummal, a kazárokkal.⁴ Ezek éppen úgy, mint a magyarokkal együtt jött kabarok, lassanként beolvadtak a magyarságba,⁵ vallásukat azonban nagy valószínűséggel továbbra is megtartották. A keleti eredetű iszlám népeiséget a magyar forrásokban kálizoknak és böszörményeknek nevezik.⁶ Az iszlám vallás gyakorlása ellen a magyarok nem gördítettek

¹ Egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Állam- és Jogtudományi Kar, E-mail: gabor.hamza@ajk.elte.hu

²A magyarság és az iszlám vallásúak (muszlimok) kapcsolatára nézve ld. Gy. Székely: Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe–XIIe siècles. In: The Muslim East. Studies in Honour Julius Germanus (ed. G. Káldy-Nagy). Budapest, 1974.

³A magyarság nemzeti szervezete nézve ld.: Mesterházy K.: Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest, 1980.

⁴Az iszlám helyzetére a középkori Magyarországon ld.: S. Balic: Der Islam im mittelalterlichen Ungarn. In: Südost-Forschungen. 23 (1964) 19-35. o. Itt utalunk arra, hogy a magyarok már a honfoglalás előtt kapcsolatba kerültek a kazárokkal, akiknek többsége a zsidó vallást követte. A kazárok között azonban voltak iszlám hitűek is. A bolgárok (bolgár-törökök), akik a Kárpát-medence déli részén és Erdélyben éltek és a dunai-bolgároktól származtak, a honfoglalás idején vagy pogányok vagy orthodox (bizánci rítust követő) keresztények voltak. (Vásáry István professzor úr szíves közlése). Ld. még Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság. Budapest, 1953. és uő: Byzantium and the Hungarians. Budapest, 1970.

⁵A magyar nyelv Árpád-kori török kapcsolataira nézve ld. Ligeti L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.

⁶A „káliz” kifejezés valószínűleg onnan származik, hogy Hvárezmből (Horezmből) származnak. A kálizok a kései kazár korban a katonai hatalom képviselői voltak. A böszörmény szó a perzsa közvetítésű arab muszlim szóból ered, amely a törökök révén került a nyelvünkbe. A böszörmény szó az arab muszlim szó perzsa többes jellel ellátott „muszlimán” alakjából származik. Megjegyzendő, hogy perzsául ma is „moszelmán” a szó alakja. Ez a perzsa szó később több török nyelvben is felvette a „buszermán” vagy „buszurmán” alakot. A mai kazáni tatár nyelvben is ez „buszurman”-nak hangzik. A „buszurman” alakot az orosz nyelv is átvette. Az oroszok évszázadokon át „buszurmanyin”-nak (többes számban: „buszurmanye”-nek) hívták az iszlám vallást követő népeket. (Vásáry István professzor úr szíves közlése). A böszörmény jelentése az ómagyar nyelvben „muzulmán”, „muszlim” volt, etnikai tartalom nélkül. Ld. Karácsonyi J.: Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? Értekezés a Történettudományok köréből. XXIII 1, 1915. 14 sk. o. A magyarországi iszlám vallásúak, „muzulmánok” származásáról Hámid el-Granadino (1080/1081 – 1169 v. 1170) arab utazó 1953-ban napvilágot látott beszámolója is értékes adatokat szolgáltat. [A beszámolót közzétette: César E. Dubler, Madrid, 1959].

akadályt egészen I. (Szent) István koráig (997-1038). Szent István természetesen igyekezett keresztény vallásra téríteni az iszlám vallásúakat is.

Míg azonban a nem-keresztények keresztény hitre térítése egészében véve sikerrel járt, addig nem ez volt a helyzet az iszlám vallás követőivel. Ők ugyanis nyomban megkeresztelkedésük után minden valószínűség szerint visszatértek régi hitükhöz és szokásaikhoz. Ezért – amint a korabeli magyar törvények (*leges, decreta*) tanúsítják⁷ – még I. István uralkodása után két évszázaddal is számos követője, híve volt a Magyar Királyság (*Regnum Hungariae*) területén az iszlám vallásnak. Arról azonban, hogy milyen szervezetben éltek, milyen jogokkal rendelkeztek, nem sokat tudunk.

2. A XI. és XII. századból való magyar törvények az iszlám vallásúakat „izmaeliták”-nak, ritkábban „szaracén”-eknek (*ismaelitae, saraceni*) nevezik.⁸ A rájuk vonatkozó jogszabályok tárgya elsősorban az volt, hogyan kell őket a keresztény egyházba visszatéríteni. I. (Szent) László király (1077-1095) egyik dekrétumában elrendelte, hogy az olyan izmaeliták, akik már megkeresztelkedtek és ismét visszatértek az iszlámhoz, régi lakóhelyeikről kiűzendők s más falvakba telepítendők. Kálmán király (1095-1116) viszont úgy rendelkezett, hogy ha valamelyik izmaelitát azon érik tetten, hogy a régi vallási szokásait gyakorolja, arról jelentést kell tenni a királynak, s a feljelentő (*delator*) a „vétkes” vagyonának felét kapja. Ugyancsak Kálmán király rendelte el azt is, hogy minden izmaelita falu építsen templomot, s amikor az készen van, a fél falu lakosainak el kell hagyniuk lakóhelyüket és valamely más vidéken kell letelepedniük. Elrendelte végül azt is, hogy az izmaeliták leányaikat csak keresztényekhez, azaz magyarokhoz adják feleségül.

Az említett rendelkezések azt célozták, hogy az izmaeliták keveredjenek a keresztényekkel, s így az ország lakosai közötti vallási differenciálódás perspektivikusan szűnjék meg. Mindezek ellenére csak az izmaeliták számának csökkenését sikerült elérni. Nagy valószínűséggel valójában nem is igyekeztek a magyar uralkodók a későbbiek során túl szigorúan végrehajtani a rájuk vonatkozó törvényeket. Ebből adódik az, hogy még a XIII. században is valószínűleg tekintélyes számú iszlám vallású lakosa volt a Magyar Királyságnak (*Regnum Hungariae*). Sőt, amint ez a korabeli törvények (*leges, decreta*) szövegéből is kiderül, nagy szerepet játszottak az állam pénzügyeinek intézésében.⁹ A szigorú egyházi kamattilalomnál fogva nem kis hányadban ők voltak az akkori Magyar Királyság – modern kifejezéssel élve – „bankárai” s így jelentős befolyással rendelkeztek a kereskedelem területén.¹⁰ Míg a XI-XII. századból származó dekrétumok (*decreta*) vallási vonatkozásban érintették őket, addig a XIII. századbeli dekrétumok főképpen a pénzügyi életben jelentkező nem csekély befolyásukat igyekeznek korlátozni.

II. András (1205-1235) 1222-ben kiadott Aranybullája kifejezetten megtiltja, hogy izmaelitákat alkalmazzanak az állami pénzügyi hivataloknál. Az Aranybullát (*Bulla Aurea*) kibocsátó II. András király a klérusnak jelentős engedményeket tett az 1233-ban kiadott

⁷ I. (Szent) István törvényeire nézve ld. az irodalomból: Hamza G.: Szent István törvényei és Európa. In: Szent István és Európa – Saint Étienne et l'Europe. (Szerk.: Hamza G.) Budapest, 2001. 13-21. o.

⁸ Az iszlám vallásúakat, „muzulmánokat” elsősorban a pápai levelekben (*epistulae*) nevezik szaracénoknak. II. András király (1205-1235) szinonimaként használja a két kifejezést egyik iratában: „*Saraceni, sive Ismaelitae.*” Ld. Czeglédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: Nyelvtudományi Értekezések 70. szám [II. Nyelvtudományi Konferencia, Budapest, 1969. anyaga], Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 254-259. o.

⁹ Vö. K. Gönczi: Ungarisches Stadtrecht aus europäischer Sicht. Die Stadtrechtsentwicklung im spätmittelalterlichen Ungarn am Beispiel Ofen. Frankfurt am Main, 1997. 51. o.

¹⁰ A magyar izmaeliták gazdagságát bizonyítja például az, hogy gyermekeiket a távoli Jeruzsálembé küldték, hogy ott folytassák tanulmányaikat. Ld. B. Z. Kedar: Ungarische Muslime in Jerusalem im Jahre 1217. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae XL (1986) 325-327. o.

beregi egyezményben,¹¹ amelyben az egyház fellépett a gazdasági érdekeiket sértő izmaelita sótisztek ellen.¹²

Ettől az időtől kezdve nagy valószínűséggel folyamatosan csökken az izmaelita lakosság, bár erre konkrét adataink nincsenek. Ennek egyik oka az, hogy felveszik a kereszténységet. Werbőczy István *Tripartituma* (1514) már egyáltalában nem tesz róluk említést, ami arra enged következtetni, hogy a XVI. század elején Magyarországon már egyáltalán nem, vagy pedig csak igen csekély számban éltek iszlám vallású alattvalók (*subditi*).

3. Újabb érintkezését jelentik a magyarságnak az iszlám világgal azok a háborúk, amelyeket Magyarország az oszmán-török szultánokkal folytatott. Ezek a háborúk, mint ismeretes a XIV. században az Anjou-házból származó Nagy Lajos király uralkodása alatt (1342-1382) vették kezdetüket, s hosszabb-rövidebb megszakításokkal elhúzódtak – mondhatjuk – egészen a XVIII. század végéig.¹³

Különös fontossággal rendelkezik a kapcsolatok szempontjából a XVI. és a XVII. század. A mohácsi csatát követő 40 évben a Magyar Királyság területének jelentős része került közvetlen oszmán-török uralom alá. A csata után 15 évvel, 1541-ben foglalta el II. (Nagy) Szulejmán szultán (1520-1566) az ország fővárosát, Budát, s ezzel mintegy 150 évre állandósult az oszmán-török uralom Magyarország nagy részén. Az ország legnagyobb hányada, amely magában foglalta a Duna és a Tisza mentén elterülő nagy síkságot, török hódoltsággá lett s az Oszmán Birodalom részévé vált.¹⁴

A királyi Magyarország és Erdély – bár ez utóbbi oszmán-török vazallus állammá vált – többé-kevésbé mentesek maradtak az iszlám befolyása alól. Más volt azonban a helyzet a hódoltsági területen, amely közvetlenül a szultán uralma alá került. Ezen a területen a közigazgatás és a törvénykezés (igazságszolgáltatás, bíraskodás) legnagyobb részben a hódítók kezébe jutott, aminek következtében olyan területté lett, amelyen – legalábbis elvileg – az iszlám jog (*sari'a*)¹⁵ vált uralkodóvá.

¹¹ Ld. különösen az egyezmény 7. §-át.

¹² Részben az izmaeliták bérelték a sóregálékat, amelyek miatt összeütközésbe kerültek az egyháziakkal. Ld. Paulinyi O.: A sóregále kialakulása Magyarországon. Századok LVIII (1924) 627-647. o.

¹³ Magyarország és az Oszmán Birodalom kapcsolatára nézve ld. átfogóan, azonban nem a teljesség igényével az irodalomból: R. Várkonyi Á.: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975.; Hegyi K.: Egy világbirodalom végvidékén, Budapest, 1978.; Fodor P.: Magyarország és a török hódítás, Budapest, 1991.; Hegyi K.: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995. és P. Fodor: The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans and Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390-1566). Budapest, 2015.

¹⁴ Az Oszmán Birodalom társadalmi és gazdasági viszonyaira nézve átfogóan ld. P. Wittek: The Rise of the Ottoman Empire. London, 1939. (Reprint: London, 1963.); J. W. Miller: The Ottoman Empire and its Successors 1801-1927. London, 1966³; E. Werner: Die Geburt einer Großmacht. Die Osmanen (1300-1481). Wien, 1972²; H. Inalcik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600. London, 1973.; S. J. Shaw: History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. 2 vol., New York, 1976/77.; M. Kent (ed.): The Great Powers and the End of the Ottoman Empire. Totowa, 1979.; J. Benoist-Méchin: Die Türkei 1908-1938. Das Ende des Osmanischen Reiches. Kehl. am Rhein, 1980.; R. Mantran: L'Empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle. (Administration, économie, société.) Paris, 1984.; H. Inalcik: Studies in Ottoman Social and Economic History, Oxford, 1985.; N. Jorga: Geschichte des Osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt, 5 Bde, Gotha, 1908-1913. (Nachdruck: Frankfurt am Main 1990) és Matuz J.: Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte, Darmstadt, 1990².

¹⁵ Az iszlám jog történetére és jellemzőire, sajátosságaira nézve ld. a rendkívül gazdag nemzetközi szekunderirodalomból, a teljesség igénye nélkül: D. Gatteschi: Manuale di diritto pubblico ottomano. Alexandria, 1865.; Th. W. Juynboll: Handbuch des islamischen Gesetzes. Leiden, 1910.; Juynboll, Th. W.: Manuale di diritto musulmano. Milano, 1915.; D. Santillana: Istituzioni di Diritto Musulmano Malichita con riguardo anche al Sistema sciafiita. Roma, Istituto per l'Oriente, 1925. I-II. k.; L. Milliot: Introduction à l'étude du droit musulman, Paris, 1953. (2. kiadás, F.-P. Blanc-nal közösen, Paris 1987.); E. Tyan: Institutions du droit public musulman, vol.1. Paris, 1954.; A. A. Fayzee: Outlines of Islamic Law. Oxford, 1964³; J. Schacht: The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford, 1959³; E. Tyan: Méthodologie et sources du droit islamique.

Salamon Ferenc (1825-1892) történész nézete szerint a magyar igazságszolgáltatás a hódoltsági területen is tovább működött. A közvélekedés (közvélemény) egyenesen árulásnak tekintette, ha egy magyar valamely ügyben az oszmán-törökökhöz fordult igazságtételért. Az ún. „törökösség” súlyos büntetést maga után vonó *sui generis delictum*nak számított.¹⁶

A hódoltsági területen a régi magyar államszervezet jelentős részben megsemmisült, a vármegyék (*comitatus*) közgyűlései a királyi Magyarország területén tartották üléseiket. A törökök a meghódított területet, amely a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség rovására egészen 1664-ig (a vasvári békéig) folyamatosan terjeszkedett, közigazgatási szempontból „pasalikok”-ra osztották, amelyek élén egy-egy pasa (esetleg beglerbég) állott. Eleinte csak két pasalik volt, a budai és a temesvári; számuk azonban utóbb emelkedett, s a hódoltság utolsó évtizedeiben az előbbi kettő mellett találjuk az egri, a nagykanizsai és a nagyváradi pasalikokat. A pasalikok azután tovább tagolódtak szandzsákokra, amelyek élén a szandzsákbégek álltak.¹⁷

Nem volt többé különbség a hódolt (hódoltsági) területen a nemesek és a nem nemesek között, mert ebből a szempontból az iszlám világ a legnagyobb társadalmi és jogi egyenlőség meghonosodását jelentette. Megszűnt tehát a régi rendi különbségből eredő mindennemű jog és kötelezettség. A hódoltságban maradt magyar nemesek éppen úgy „rájá”-k lettek, mint a nem nemesek, és éppen úgy kellett fizetniük a különböző adókat.

4. A meghódított területen a magánjog (*ius privatum*) jelentős változásokon ment keresztül.¹⁸ Megszűnt a magántulajdon az ingatlanok felett, pontosabban az iszlám jog elveinek megfelelően minden ingatlan az állam tulajdonába ment át. Minden ingatlan, minden jövedelem felett a szultán, a kalifa rendelkezett, aki azokat vagy közvetlen kincstári kezelésbe vette, vagy főtisztviselőinek adta hűbérül illetmények fejében (hász-birtok). Természetesen a kérdéses javak (*bona*) bármikor visszavonhatók voltak, s azokat az utódokra átszármaztatni, átörökíteni nem lehetett. Ezzel magyarázható a pasák „rablógazdálkodása”, amely a hódolt terület hajdan virágzó gazdasági életét nagymértékben elsorvasztotta.

Bár, mint említettük, a hódoltsági területen a szultán által adományozott ingatlanok tekintetében öröklés nem volt, mégis – amint ezt írásos dokumentumokból tudjuk – a hűbéres főtisztviselő fia atyja halála esetén, ha akkor még kiskorú volt, vagy ha azt megfelelően kiérdemelte, annak javadalmaira igényt tarthatott. Az adományozás azonban ilyenkor is csak a szultán részéről nyert adományozó levél (*berat*) útján történt. A hódolt területen élő nem nemesek öröklési joga azonban megmaradt lényegében úgy, ahogy azelőtt volt, mivel nekik a magyar jog szerint ingatlan-tulajdonuk vajmi kevés lehetett.

Studia Islamica X (1959) 79-110. o.; N. J. Coulson: Histoire du droit islamique. Paris, 1995. (eredetileg: A History of Islamic Law, Edinburgh, 1964.); E. Pritsch – O. Spies: Klassisches islamisches Recht. In: Handbuch der Orientalistik, I. Abt. Ergänzungsband III., Leiden – Köln, 1964. 237-343. o.; C. Chehata: Logique juridique et droit musulman. Studia Islamica XXIII (1965) 5-26. o.; G. F. Hourani: The Basis of Authority of Consensus in Sunnite Islam. Studia Islamica XXI (1965) 13-60. o.; C. Chehata: L' „Equité” en tant que source de droit hanafite. Studia Islamica XXV (1965) 123-138. o.; Y. Linant de Bellefonds: Traité de droit musulman comparé I-III. Paris – La Haye, 1965-1973. Paris – La Haye, 1965-1973.; J. Schacht: Introduction au droit musulman. Paris, 1983. (eredetileg: An Introduction to Islamic Law, Oxford, 1966².); A. Noth: Zum Verhältnis von Recht und Geschichte in Islam. Saeculum XXVI (1975) 341-346. o.; A. Al-Azmeh (ed.): Islamic Law. Social and Historical Contexts. London – New York, 1988.; C. G. Weeramantry: Islamic Jurisprudence: An International Perspective. New York: St. Martin's Press, 1988.; G. Caputo: Introduzione al diritto Islamico I. (I concetti generali – il matrimonio e la famiglia e successioni.) Torino, 1990.; B. Durand: Droit musulman. Droit successoral. Paris, 1991.; S. E. Rayner: The Theory of Contracts in Islamic Law. London, 1991⁵. és G. Makdisi: Religion, Law and Learning in Classical Islam, Oxford, 1991.

¹⁶Degré A.: Négyeskönyv perjogi anyaga. Budapest, 1936.

¹⁷A hódoltsági terület közigazgatására nézve ld. Matúz J.: A magyarországi török hódoltság néhány főbb sajátosságáról. In: Gesta Hungarorum II. Történelmünk Moháctól a kiegyezésig. Zürich, 1985. 35 skk.o.

¹⁸A középkori magyar magánjog jellemzőire nézve, különösen a római jog hatását illetően ld.: Földi A. – Hamza G.: A római jog története és intézményei. Budapest, 2015²⁰. 140 skk.o.

A hűbéres birtokok ügyeinek intézése céljából minden pasalik székhelyén külön hivatal volt. Itt vezették az államigazgatás számviteli könyveit: a deftereket. A hivatal élén a defterdár állt, aki ellenőrizte az alárendelt pénzügyi tisztviselők működését, tevékenységét.

5. A magyar közigazgatás felszámolásával megszűnt a régi pénzügyi szervezet és a régi adózási rendszer.¹⁹ A törökök az adózást új alapokra fektették; az adóknak és más egyéb közbevételeknek egész sorát honosították meg. A kincstár jövedelmének nagy részét a folyami kikötők és révek használatáért fizetett díjak képezték, valamint a vásárok alkalmával fizetett helypénzek, a vásári vámok, a boros hordókra kivetett adók, a malmok és a mészárszékek adói, továbbá a mátká-adó, amelyet házasságkötés alkalmával fizettek, és pedig az iszlám vallásúak a kincstárnak, a keresztények a török hűbéres úrnak.

Voltak további más adónemek is, így például a fejadó (*dzsizje*). Ennek fizetését a szultán a XVI. század végén rendelte el, igaz, nem a hódoltság alá tartó területek egészén. Például Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös és Túrkeve keresztény lakosaira vetették ki ennek az adónemnek a fizetését. A különböző adókról, adónemekről részletes tájékoztatást nyújtanak a reánk maradt defterek.²⁰

6. Ami a török hódoltság bírósági szervezetét illeti, erre nézve meg kell említenünk, hogy kezdetben a keresztények részére külön bírói fórumot létesítettek, állítottak fel. Szulejmán szultán (1520-1566), amikor 1541-ben elfoglalta Budát, a keresztények legfőbb bírójául Werbőczy Istvánt (kb. 1458-1541), a *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae*²¹ szerzőjét, Magyarország volt nádorispánját nevezte ki.²² Ez a tisztség azonban inkább csak annak köszönhette létét, hogy a szultán előtt Werbőczy személye és jogi tudása igen nagy tekintélynek örvendett. Werbőczy István tényleg működött is Budán ilyen minőségben, ámbar működése elé a török tisztviselők folytonosan akadályt gördítettek. Az intézmény egyébként igen rövid életű volt, s Werbőczynek még ugyanabban az évben (1541) bekövetkezett halálával megszűnt.

Ettől az időtől kezdve a jogszolgáltatás, a törvénykezés úgy az iszlám vallásúak, mint a keresztények felett, kizárólag az oszmán-török bíróságok, ítélkező szervek kezében volt. A bírói, igazságszolgáltatási szervezet a következőképpen alakult. Minden szandzsák székhelyén működött egy bíró: „kádi”. Ha a szandzsák nagyobb volt, akkor körzetekre, „náhijé”-kre osztották. Minden körzetnek, *náhijének* önálló, jogi képzettséggel rendelkező albírja, *náibja* volt, aki a kádi helyettese volt. Hivatalukat mindketten az Oszmán Birodalom fővárosából, Isztambulból nyerték.

Az oszmán-török közigazgatási rendszer legfőbb fogyatékosága az egyes hatóságok hatásköreinek meghatározatlansága volt. Ez a rendszertelenség éppen a bírósági szervezetben érezhető a legjobban. A kádi tulajdonképpen szigorúan nézve az iszlám jog (*sari'a*)

¹⁹ Az Oszmán Birodalom pénzügyi és igazgatási rendszerére továbbá az annak átalakítását célzó reformokra nézve ld.: Fodor P.: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16-17. század fordulóján. Budapest, 2006.

²⁰ A defterekre és a török adóztatásra nézve ld. Lászlófalvi Velics A.: Magyarországi török kincstári defterek. I. k. Budapest, 1886.; Káldy Nagy Gy.: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Budapest, 1970. és uő.: Magyarországi török adóösszeírások, Budapest, 1970.

²¹ A *Tripartitum* jogforrás (*fons iuris*) jellegére nézve ld.: Hamza G.: Werbőczy Hármaskönyvének jogforrási jellege. Jogtudományi Közlöny 48 (1993) 231-233.o. A *Tripartitum*ra mint jogforrásra nézve nemzetközi összevetésben ld.: Grosschmidt B.: Werbőczy és az angol jog. Budapest, 1928.; L. Waelkens: La théorie de la coutume chez Jacques de Révigny. (thèse doctorale) Leiden, 1984. és R. C. van Caenegem: Reflections on Medieval Customary Law. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis (TR) 64 (1996) 97-111.o.

²² Werbőczyre nézve ld. Kolozsvári S. – Óvári K. – Márkus D.: Werbőczy István Hármaskönyve. Budapest, 1897.; Fraknói V.: Werbőczy István életrajza. Budapest, 1899. Az újabb irodalomból ld. Tanulmányok Werbőczy Istvánról – Studien über István Werbőczy. (Szerk.: Hamza G.) Budapest, 2001. és Hamza G.: Werbőczy István (1458? – 1541). In: Magyar Jogtudósok V. k. (szerk.: Hamza G.) Budapest, 2015. 9-22.o. Ld. még: K. Kadlec: Werbőczyovo Tripartitum a soukromé pravo uherské i chorvatské slechty v nem obsazené. Praha, 1902. és Mályusz E.: A magyar köznemesség kialakulása. Századok 76 (1942) 272-305 és 407-434.o.

szabályait, nem végezhetett volna egyebet, mint bírói működést. Ennek ellenére a polgári és büntető ügyekben, valamint a gyámügyeken kívül a kádi közjegyzői, sőt pénzügyi adminisztrációs teendőket is ellátott.

7. Az alábbiakban körvonalazzuk az oszmán-török uralom alá került magyar területen működő kádik hatáskörét.

A kádi hatáskörébe tartoztak mindenekelőtt a polgári peres ügyek. Megjegyzendő azonban, hogy ebben a tekintetben a kádi bírósága nem volt kötelezően előírva. A keresztények igen ritkán fordultak a kádihoz, mert a törvénykezési (ítélkezési) költségek, amelyeket a kádinak kellett fizetniük, rendszerint nagyon magasak voltak. Mivel a költségeket mindig a pernyertes félnek kellett megfizetnie, így az neki, bármennyire igazságos volt az ügye, óriási veszteséget jelentett. Így a magyarok peres ügyeik elintézésére inkább más módot kerestek. A kádi elé polgári peres ügyekben inkább csak az iszlám vallásúak járultak, akik természetesen nem voltak annyira zsarolhatók, mint a keresztények.

A kádi elé tartoztak a bűnügyek közül elsősorban a gyilkosságok és a testi sértések. Ezeknél a kádi főleg a törvény által büntetésül megszabott összegek behajtására volt figyelemmel, amelyek őt magát illették. Ha a tettes nem volt felkutatható, akkor annak a községnek kellett fizetnie, ahol a bűntény (*delictum*) történt. Ez lassanként arra a gyakorlatra vezetett, hogy mindig a község fizette a bírságokat. A nyomozással és a büntetéssel a kádi nem törődött: ez a községek illetve a parasztvármegyék feladata volt, amelyek ennek folytán élet-halál urai lettek a gonosztevők felett. Ha azonban a községek büntetésből valamely gonosztevőt megcsonkítottak, vagy felakasztottak, újból fizetniük kellett a kádinak.

A becsületsértési és rágalmozási ügyekre is figyelemmel volt a kádi, de szintén csak a törvényben előírt bírságok miatt. Az ellenőrzés megkönnyítése céljából később az lett a gyakorlat, hogy ezen a címen a kádi az érdekelt községektől rendes évi adót szedett.

Kötelezően a kádi elé tartoztak a „hitetlenek” hagyatéki ügyei. A hagyatéki tárgyalásokért ugyanis a hagyaték értékének bizonyos százaléka volt fizetendő, ami a kádit illette. Tekintve, hogy éppen ez volt a kádi fő jövedelemforrása, gondosan őrködött afelett, hogy a haláleseteket neki bejelentsék.

Ugyancsak a kádi elé tartoztak a muszlimok hagyatéki ügyei is. Ez azonban inkább pénzügyi, finansziális természetű feladat volt a kádira nézve, mert az „igazhívók” hagyatéka a kincstárba szállott. A kádi teendője az volt, hogy a hagyatékot leltározza, alkalmas időben árverésre bocsássa, s a vételárat a kincstár javára bevételezze.

A kádi, mint erre már utaltunk, közjegyzői funkciót is végzett. Meghatározott díjakért végrendeleteket, házassági leveleket és mindennemű szerződéseket készített. Az ezek fejében szedett díjak azonban nem őt, hanem a kincstárat illették. A kádi ilyen irányú tevékenységét főleg az iszlám vallásúak vették igénybe.

Végül a kádi feladata volt a fejadószedők jelzése, vagy esetleg eredeti felmérések alapján a fejadó-defterek készítése, továbbá az azokról készült számadások felülvizsgálása. Mindezekon kívül a kádi gyakorolta a felügyeleti jogot a mecsetek, az iskolák, ezeknek alapítványai (*wakf*), valamint a pápi és tanítói személyzet felett.

A kádi működését tekintve a magyar jogtörténet szempontjából az a legjelentősebb körülmény, hogy magyarok által lakott területen iszlám bírói szerv látta el a jogszolgáltatást, amely az iszlám vallásúak és a keresztények ügyeiben egyaránt eljár, s a dolog természete szerint mindig az iszlám jogot alkalmazta.

Ami a vallásügyet illeti, a fennmaradt defterekből annyit tudunk, hogy a hódoltsági terület iszlám kultikus helyei és iskolái, oktatási intézményei javarészt állami pénzen épültek, a papok és a tanítók a kincstártól, az államtól kaptak ellátást. Magánalapítványt ilyen célra csak ritkán hoztak létre.

Az iszlám papság hierarchiájában első helyen kell említenünk a „chatib”-okat, akik az ünnepélyes pénteki istentiszteleteket tartották. Ilyenek csak a nagyobb városokban voltak,

ahol díszesebb, jelentősebb kultikus hely, „dzsámi” volt. Rangban, tekintélyben utánuk következtek az imámok, akik a rendes lelkészi teendőket végezték. Ezek után jöttek a „muaddin”-ek, akik a mecsetek tornyaitól naponta ötször énekelték az előírt imádságokat.

A vallási élettel szoros kapcsolatban volt az oktatásügy. A papok közt gyakran akadtak tanítók is. Az iskoláknak két fajtája, típusa létezett: a „mekteb” és a „medresze”. Az előbbi népiskola volt, az utóbbi felsőbb iskola. Annak, aki papi, bírói vagy közigazgatási pályára készült, el kellett végeznie a medreszét is, mert anélkül imám, kádi, vagy „sagird” (közigazgatási gyakornok-fogalmazó) nem lehetett belőle.

A keresztény lakossággal szemben általában toleránsak voltak az iszlám vallás követői. A Koránnak az a rendelkezése, hogy „nincs kényszer a hitben”, általában érvényesült. Mégis az oszmán-törökök „humanizmusát” nem szabad túlbecsülnünk, mert a toleranciában nem egy esetben nem csekély szerepe volt a mérlegelésnek. Előfordult, hogy a protestánsokat pártolták a katolikusokkal szemben, máskor a protestáns papokat elfogták, s csak váltságdíj ellenében engedték őket szabadon. Volt eset arra is, hogy a ferences barátoknak, szerzeteseknek menedéklevelet adtak, máskor pedig megvesszőzték őket. Előfordult az is, hogy nehézséget gördítettek az elé, hogy a keresztények templomaikat kijavíttassák, tatarozhassák, az ilyen munkálatokat mindig felsőbb, „hatósági” engedélytől, jóváhagyástól tévén függővé.

A fentiekől eltekintve azonban a keresztények és általában a nem iszlám vallásúak vallási kérdéseivel nem sokat törődtek. Ezt mutatja többek közt az a toleranciára utaló körülmény is, hogy gyakran keresztényeket is alkalmaztak pénzügyi ellenőrző közegként. Gyakran előfordult, hogy városok bíráit, vagy befolyásos polgárokat kértek fel „emin”-ek kiterjedtebb jövedelmi ág felügyelőjének és felelős számadójának, vagy „amil”-nak (kisebb bevételi objektum, például kapuvám behajtójának).

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy igen röviden, inkább csak áttekintésszerűen foglaltuk össze a fentiekben az oszmán-török uralom alá került területen alkalmazott jogot, illetve joggyakorlatot.

9. A másfél évszázados oszmán-török uralom csekély mértékben volt befolyással a magyar jogra, illetve jogalkalmazásra. A községek régi szervezetüket megtartották, s a lakosság továbbra is a régi magyar jog (*ius patrium*) szerint élt.²³ Az oszmán-török közigazgatás ezzel nem törődött, csak az adók pontos befizetésére ügyelt gondosan.

A magánjog (*ius privatum*) szinte a maga teljességében hatályban maradt, feltéve, hogy nem állott ellentétben az oszmán-török állami berendezkedés alapelveivel. A magyar államhatalom és közigazgatási rendszer volt csupán az, amely helyét az oszmán-töröknek adta át. Meg kell azonban említenünk, hogy a legalsóbb rendű egységek, a falvak és a (mező)városok (*oppida*) szervezete lényegét tekintve megőrizte korábbi sajátosságait.

Érdemes és fontos megemlíteni azt, hogy a királyi Magyarország területére menekült nemesek és a hódoltsági területen maradt jobbágyok között sem szűnt meg a kapcsolat, hanem a mintegy másfél évszázadon át tartó török uralom ellenére nemzedékről nemzedékre hagyományozódott az együvé tartozás tudata.²⁴ Ismeretes az, hogy a hódoltsági területen fekvő vármegyéből menekült nemesség a királyság területén rendes megyegyűléseket tartott. A jobbágyság sem feledkezett meg a nemesekről, azokat tekintette igazi urainak és általában – feltéve, hogy módjában volt – igyekezett eleget tenni azoknak a kötelezettségeknek is, amelyek a magyar törvények szerint nemes földesurai irányában terhelték.

²³ A hazai jog (szokásjog) sajátos vonásaira nézve összefoglalóan ld.: Tagányi K.: Hazai élő jogszokások gyűjtéséről, Budapest, 1919. és Szendrey Á.: Szokások. A magyarság néprajza. (red. Viski K.) Budapest, 1943². 122-268.o. Vö. még: Bónis Gy.: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, 1947. A régebbi irodalomból ld.: Hajnik I.: Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. Budapest, 1873.

²⁴ Ezzel a kérdéssel is foglalkozik Szakály Ferenc. Ld: Szakály F.: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. és uő.: Magyar intézmények a török hódoltságban. Budapest, 1997.

10. Az előbb említett körülmény, valamint az évszázados harcok és megpróbáltatások során az oszmán-török hódítók iránt kialakult ellenszenv volt döntően az oka annak, hogy a törökök kivonulásával együtt szinte teljesen eltűntek az oszmán-török uralom nyomai. Az iszlám jog szintén eltűnt az ország területéről anélkül, hogy a magyar jog fejlődésére bármiféle hatást gyakorolt volna. Ebben természetesen nagy szerepe volt annak is, hogy az oszmán-török katonaság kivonulásával egy időben elhagyták Magyarországot a városokban letelepedett iszlám vallású lakosok is, és így nem volt többé semmi, ami az iszlám jog fennmaradását bármilyen csekély mértékben is indokolta volna.

Összegzőképpen azt kell megállapítanunk, hogy bár a mintegy 150 évig tartó oszmán-török uralom folytán Magyarország egy része az iszlám jog uralmi területévé lett, ez a körülmény a magyar jog fejlődésére hatással nem volt, a magyar jogban az iszlám vallás befolyásának, hatásának nem találjuk nyomát.

11. A magyarság és az iszlám világ közötti kapcsolat újabb korszaka kezdődött Bosznia-Hercegovina (törökül: *Bosna-Hersek*) az Osztrák-Magyar Monarchia által történt okkupációjával 1878-ban. Az okkupáció révén ugyanis Magyarország, mint az Osztrák-Magyar Monarchia egyik része, Ausztriával közösen olyan területhez jutott, amelynek lakosai részben muszlimok voltak. Ennek ellenére sem az okkupáció, sem pedig az 1908-ban bekövetkezett annexió, amikor is Bosznia-Hercegovinának az Osztrák-Magyar Monarchiával való kapcsolata még szorosabbá vált, nem hozta magával a magyar jog egyes szabályainak módosítását. Nem volt ez szükséges már csak azért sem, mert Bosznia-Hercegovina végeredményben nem lett a Magyar Királyság területévé.²⁵

Bosznia-Hercegovina Osztrák-Magyar Monarchia által történő okkupálódását követően is hatályban maradt a világi és a *sari'a* bíróságok által alkalmazott iszlám, pontosabban jelentős mértékben iszlám elemeket tartalmazó magánjog, a *Medzsellé*.²⁶ 1869 és 1876 között 16 kötetben tette közzé Ahmad Gawdat Pasa (1822-1895), aki 1846-ban kapott megbízást Musztafa Resid Pasa nagyvezértől, az Oszmán Birodalom magánjogának europaizálását célzó kodifikálására, kompilálására. A legtöbbször a hanafita (jogi) iskola tanait követő, a *sari'át* alapul vevő kompiláció formailag, struktúráját tekintve az európai (nyugat- és közép-európai) kódex-mintát, pontosabban kódex-modellt követi. A *Medzsellét* alkalmazták a nem az iszlám vallást követő alattvalókra is.²⁷

12. Az I. világháború során, mivel az Oszmán Birodalom 1914-ben a Központi Hatalmak (*Zentralmächte*) szövetségese lett, Magyarországon az 1916. évi XVII. törvénycikk az iszlám vallást törvényesen elismert vallásfelekezetté nyilvánította elsőként Európában, sőt elsőként a nem iszlám világban. Gróf Tisza István második miniszterelnöksége alatt fogadta el a magyar parlament mindkét háza egyhangúan ezt a törvénycikket. A törvényjavaslat kidolgozója és előterjesztője az állam- és jogtudományban is járatos, államtudományi doktorátussal rendelkező Jankovich Béla (1865-1939) vallás- és közoktatási miniszter, a

²⁵ Bosznia-Hercegovina igazgatása a közös (osztrák-magyar) pénzügyminisztérium feladata, kompetenciája volt.

²⁶ A *Medzsellé*re nézve ld. a régebbi szakirodalomból: R. Dareste: *Le droit musulman*. In: *Études d'histoire du droit*, Paris, 1889. 52-68.o. és W. E. Grigsby: *The Medjelle or Ottoman Civil Law*. London, 1895.

²⁷ A Bosznia-Hercegovinában alkalmazott jogra nézve ld. E. Eduard: *Das Justizwesen Bosniens und der Herzegowina*. Wien, 1889.; I. Pilar: *Entwicklungsgang der Rezeption des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina unter besonderer Berücksichtigung des Immobilienrechtes*. In: *Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches*. I. Teil. Wien, 1911. 702-726.o.; M. Zobkow: *Die Anwendung des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina*. In: *Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches*. I. Teil. Wien, 1911. 727-752.o. és J. Schoen: *Das bosnische-herzegowinische, österreichische, ungarische und kroatische Handelsrecht in ihren Verschiedenheiten*. Wien, 1913. Az újabb hazai szakirodalomból ld. Hamza G.: *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Budapest, 2002. 221 sk.o.; uő.: *Entstehung und Entwicklung der modernen Privatrechtsordnungen und die römischrechtliche Tradition*. Budapest, 2009. 493-499.o. és uő.: *Origine e sviluppo degli ordinamenti giusprivatistici moderni in base alla tradizione del diritto romano*. Santiago de Compostela, 2013. 455 skk.o.

Magyar Tudományos Akadémia (MTA) levelező tagja volt. A törvény kihirdetésére 1916. március 30-án került sor. Az 1916. évi XVII. törvénycikk alapján – eltérően a vallás szabad gyakorlásáról rendelkező 1895. évi XLIII. törvénycikktől – nem egy felekezet elismeréséről rendelkezett, hanem törvénnyel (lex) nyilvánította törvényesen elismertnek az iszlám vallást, még mielőtt azt valamelyik muszlim közösség hivatalos formában kérte volna.

Ezt az eltérést az iszlám jog, a *sari'a* sajátosságai tették szükségessé. Hangsúlyoznunk kell, hogy az 1916. évi XVII. évi törvénycikk, eltérően az Osztrák-Magyar Monarchia osztrák felében (ciszlajtán tartományok) 1912. július 12-én elfogadott törvénytől (Gesetz vom 15. Juli 1912, betreffend die Anerkennung der Anhänger des Islam nach hanefitischem Ritus als Religionsgemeinschaft), mely csupán a szunnita iszlám hanafita ágát (hanafitischer Ritus) ismerte el, az egész iszlám felekezetet nyilvánította ope legis elismert felekezetté. Az elismert felekezet az ún. bevett, vagy nem jogi természetű jogi terminus technicusszal ún. történelmi felekezethez (felekezetekhez) képest korlátozottabb jogokkal rendelkezett. Az 1895. évi XLIII. törvénycikk a latin, a görög és az örmény szertartású (rítusú) katolikus, az evangélikus-református, az ágostai hitvallású evangélikus, a görögkeleti szerb és görögkeleti román, az unitárius egyházakat és az izraelita felekezetet ismerte el bevett felekezetnek.

Itt utalunk arra, hogy a Magyar Királyságban először, 1905-ben, a baptista vallás elismert felekezetté nyilvánítására került sor. A baptista egyház elismert felekezetté nyilvánításának, melyben nem csekély szerepet játszott az Amerikai Egyesült Államok (USA) baptista egyházának (egyházainak) befolyása, alapja azonban nem törvény, hanem alacsonyabb szintű jogszabály, vallás- és közoktatási miniszteri rendelet volt.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez az elismerés az Oszmán Birodalom iránti külpolitikai elkötelezettség miatt – ebben nyilvánvalóan komoly szerepet játszott Bosznia-Hercegovina Magyar Királysághoz történő csatolásának perspektivikus lehetősége – történt. Erre nyilvánvalóan nem az iszlám vallást követő, az 1910. évi népszámlálás szerint még az ezres lélekszámot (összesen csupán 757 fő, természetes személy) sem elérő magyar (a társország, „Nebenland” Horvátország-Szlavóniát is beleszámítva) alattvalókra tekintettel került sor.²⁸

13. Az iszlám vallás elismerése nem azt jelentette, hogy korábban az iszlám vallásúak nem gyakorolhatták volna szabadon, korlátozások nélkül vallásukat. A vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlatát mindenki számára biztosította, feltéve, ha az nem ütközött az állami és társadalmi rendbe. Az 1916. évi XVII. törvénycikk csak a szervezkedést és a jogi személy formájában való társulást biztosította az iszlám vallásúak számára, amely a hatályos magyar jog szerint csupán a törvényesen bevett és elismert vallásfelekezeteket illette meg. A törvény hatálybalépéséig a muszlimok vallásukat, hasonlóan más ún. megtűrt felekezethez tartozókhoz, csak szigorú belügyminiszteri ellenőrzés, felügyelet alatt gyakorolhatták. Említést érdemel, hogy ugyanez vonatkozott az egyesületi keretek között történő vallásgyakorlatukra is.

A törvénynek megfelelően, annak rendelkezéseivel összhangban a magyarországi iszlám vallásúak Budapesten hitközséget alakítottak. Élükön, mint vallási vezető, egy imám állt, akinek illetményét az állami költségvetésből fedezték, még az I. világháborút követően, 1918 után is.

Az iszlám vallás elismerése, elismert felekezetté nyilvánítása nem hozta magával a magyar jog egyes intézményeire vonatkozó szabályok módosítását. A házassági jog is változatlan maradt, mert az iszlám felekezet elismerése nem jelentette – többek között – a többnejűség, poligámia elismerésének lehetőségét; nem jelentette azt, hogy a magyar jog a monogám házasság elvét feladta volna. Nem került módosításra a hatályos magyar büntető

²⁸ Az 1910-ben tartott népszámlálás szerint a Magyar Királyság területén 20 886 487 személy élt.

törvénykönyvnek (1878. évi V. törvénycikk, „Csemegi-kódex”) az a rendelkezése sem (251. szakasz), amely a kettős házasságot (bigámia) büntettnak nyilvánítja.²⁹

14. Tekintettel arra, hogy az iszlám vallás elismert felekezetként történő elismerése nem jelentette az általános, évszázados hagyományokon, tradíciókon nyugvó jogelvektől való eltérést, a magyar jogba még az 1916. évi XVII. törvénycikk elfogadását és annak hatálybalépését követően sem kerültek be az iszlám jog elemei, más szavakkal nem került sor a sari’a részleges „repciójára”.

²⁹Az 1878. évi V. tc. XV. fejezete (251-253. szakaszok) rendelkezett a kettős házasság tilalmáról.